

ЛІНГВІСТИКА І КНИГОЗНАВСТВО

Загальновідомо і загальновизнано, що мова є першоматеріалом літератури. Твердження, яке випливає з цього, що мова є першоматеріалом книги, в книгознавчій і навіть мовознавчій літературі не зустрічається і не береться до уваги при дослідженні. Мовознавці вивчають переважно мову художньої літератури, далі ділову та розмовну і в порівняно рідкісних випадках мову окремих наук, дослідження ж мови залежно від характеру книги, від того, якому читачеві вона адресована, не проводяться, основна маса друкованої літератури в її комплексі не вивчалася і цьому якимось не надається значення¹, хоч навіть такий суто мовознавчий аспект, як історія лексики, виглядав би при цьому по-іншому. Досить сказати, що вивчення лексики самого книгодрукування по післямовах стародруків та професійних виданнях дозволило авторів цих рядків уточнити (і інколи в межах від 50 до 200 років!) датування і історію розвитку значень більше 20 слів літературної російської мови, у тому числі таких, як *иллюстрация*, *книгопечатный*, *оригинал*, *полиграфия*, *типография*, *тираж*, *словолитня* староукраїнського *тип*. Але справа, звичайно, не обмежується лише історією слів. Дослідження усього книжкового потоку дозволяє виявити рештки функціональних стилів, що діяли в мові, та допомагає побудувати теорію стилів для сучасної мови.

У свою чергу мовознавчий аналіз книги може багато чим бути корисним книгознавцеві. І на це так само не звертається достатньої уваги. При вивченні книги більш-менш систематично розглядають її формат, титул, заставки і ілюстрації, шрифти, техніку друку, палітурки, папір, описують в загальному її зміст, а мова, як правило, лишається поза увагою дослідників. Та не дивно, бо коли існує методологія вивчення оформлення книги, то те, що може дати книгознавцеві розгляд мовного боку видання, лишається невідсумованим, не зведеним воедино і повертає увагу дослідника лише випадково.

Тому варто узагальнити, що можуть дати одна одній такі близькі за досліджуванним предметом і такі покищо далекі науки, як лінгвістика і книгознавство.

І. Чого ж може чекати мовознавство від наскрізного дослідження книжкового потоку певного часу? Передусім, як вже було сказано, з'ясування співдії і змісту функціональних стилів. Так, для XVII ст. дослідження післямов московських друкованих книг дозволяє вказати на наявність кількох стильових потоків щодо вибору слів і формул (синтаксис не досліджувався) — один у богослужбній літературі, дру-

¹ Навіть у відомому дослідженні В. Шкловського про автора лубкових романів Матвія Комарова питання мови виявилось обійденим. Лише в останніх працях М. Сорокіна вказується на вживання різних термінів у різних видавництвах. М. Сорокин. Из истории термина растение, ИАН ОЛЯ, 1966, № 3.

гий — в церковно-полемічній, третій — у світській. В кінці XVIII—на початку XIX ст. слововживання, основане на нормах розмовної мови, стає характерним для видань, що пов'язані з відомою друкарнею Шнора, яка підтримувала зв'язок з прогресивними колами, у інших друкарнях слововживання було більш «високе».

Певна приуроченість слів до видань, які відбивали різні напрями в суспільному житті, спостерігається і пізніше. Скажімо, слово *тираж*, невідоме до Жовтня в основному потоку російської книжкової продукції, навіть спеціальної, зустрічається, однак, у словнику видавництва «Знання» та в літературі радикального і лівого напрямку, в листуванні В. І. Леніна.

У наш час існує можливість і потреба виявити особливості мовлення, які складаються в літературі, що випускається певними видавництвами, і показати їх вплив на мовний процес.

Для раннього періоду книговидавництва вплив його на розвиток мови також заслуговує спеціального дослідження. Так, загальновизнана роль книгодрукування у справі формування національних мов. При цьому, наприклад, німецькі мовознавці виділяють центри книгодруку, що впливали кожен по-своєму на цей процес. Свідома обробка текстів, спрямованих на усунення розбіжностей між діалектами; політична орієнтація на певний діалект; різного роду історичні події, пов'язані з розвитком друкарства, зрозуміло, відбивалися на долі національних мов².

Взаємовпливи друкарських центрів східних слов'ян, їх мовна політика досі мало досліджені. Проте з аналізу, скажімо, післямов до лаврських видань XVII ст. стає цілком ясною орієнтація в переважній більшості випадків на спільнослов'янську (в кожному разі спільну східнослов'янську) мову, виключення становлять лише окремі вузько місцеві призначення типи видань. Навряд чи можна пояснити відомий факт впливу української мови на російську в другій половині XVII—на початку XVIII ст., не враховуючи ролі київських видань, що саме в цей час були широко допущені в Москві, або зрозуміти припинення цього впливу, коли не врахувати заборону Петром I самостійної видавничої діяльності Лаври. Вплив цієї заборони на зміни в процесі формування як української, так і російської літературних мов варті спеціального дослідження.

II. Вивчення мови видань має велике значення для різних відгалужень книгознавства. Серед них відмітимо такі: історія книги і друкарства; вивчення читача (в історичному плані); технічне оформлення книги і, нарешті, розділ, для якого мовознавство є першоосновою,— теорія літературного редагування. Розглянемо можливість застосування даних лінгвістики за згаданими вище напрямками.

а) *Вивчення мови стародруків* дозволяє точніше охарактеризувати походження друкарів, їх міжнаціональні і міждержавні зв'язки, а також адресу видання (як за місцевістю, для якої воно виготовлено, так і щодо читача, на якого воно розраховано); дозволяє повніше охарактеризувати типи видань та основні напрями в друкованій літературі; нарешті, дає можливість визначити мовну політику друкарів, як відображення політичної мети, що вони переслідують.

Грунтовне дослідження П. Владимировим мови перекладу «Библии русской» Ф. Скорини³ дозволило виявити не лише білоруські елементи у відредагованому, а точніше складеному Скоринною тексті, а й визначити ту популяризаторську мету, ту свідому орієнтацію на «просту мову», яка характерна для білоруського першодрукаря.

² Докладніше див. у книзі М. М. Гухмана «От языка немецкой народности к немецкому национальному языку», ч. II, Становление немецкого литературного национального языка. Изд-во АН СССР, М., 1959.

³ П. В. Владимиров. Доктор Франциск Скорина. Его переводы, печатные издания и язык. СПб, 1888.

Аналіз Г. І. Колядою редакторської діяльності Івана Федорова⁴ дозволяє говорити про свідому орієнтацію І. Федорова у Москві на російську мову (а не старослов'янську), точніше, на мову тих, для кого він видавав книги. В умовах Заблудова і Львова ця орієнтація на рідну мову читача спочатку виявляється у тому, що І. Федоров широко вводить у післямових місцеві слова. Згодом на зміну приходить інша політика. Про це далі.

Прикладом вияву міжнаціональних зв'язків друкарів може бути шлях у російську мову виразу *тиснение печатное*. Як зазначив П. Владимиров, вираз *книга витиснена*, тобто віддрукована, з'являється вперше у празьких виданнях Скорини під впливом тогочасного чеського *wytisstiena*. В українців і білорусів в значенні *друкований* до того вживалося *битий*, а на спільносхіднослов'янській основі створилося таке значення слова *печатный*. Через українську чи білоруську мову вираз *тиснение печатное* проникає в російську.

До цього часу через відсутність наскрізних досліджень текстів про адресу книги говорять здебільшого на матеріалі післямови. Надзвичайно характерний приклад мовних відмінностей, пов'язаних з адресою видання, у післямовах віленських видань Гарабурди, залежно від того, чи повинні вони були поширюватися на землях Московських чи інших (Молдавських, Литовських), наводить О. Зернова⁵.

Відомо, що острозькі видання І. Федорова за лексикою післямов відмінні від львівських тим, що в них усунуті слова українського походження і поновлений спільний для слов'ян варіант. Р. Якобсон вбачає в цьому лише торговельний розрахунок — книга була призначена для поширення на всіх слов'янських землях⁶. На нашу думку, причини тут переважно політичні. Гурток князя К. Островського, членом якого став І. Федоров, виступав за тісний зв'язок з Москвою. Проголошення єдності східнослов'янських (православних) земель було формою боротьби проти насильницького скатоличення і ополячення. Саме в цей час в Острозі закладається майбутня мовна політика Київської Лаври, яка полягає у доборі лексики, спільної усім східнослов'янським народам, в усуненні місцевих особливостей у більш-менш визначних виданнях.

Лаврські видання при їх багатстві щодо типів надзвичайно цікаві у відношенні прояву і відбору в них різних шарів мови. Та ґрунтовного дослідження їх досі немає. Проте їх, як зрештою й інших стародруків, повністю стосується те, що сказав про інкунабули видатний російський бібліограф А. Малєїн: «...коли струсити віковий порошок з цих фоліантів і почати уважно вивчати їх — безперечно, їх і не можна читати інакше, як тільки заглибившись в них,— то дослідник не може не відчутти в цих запорошених і старих сторінках подуву духу тої епохи, коли ці фоліанти написано. Цей живий дух, безперечно, не буде бити ключем, як це має місце при багатьох з наших книжок, але буде пробиватися до нас невеличкими струмочками і з схоластичного богословського трактату, і з політичної розправи, і, може, найсильніше, як це не дивно на перший погляд, з церковної проповіді»⁷. Навіть, на порівняно небагатій і одноманітній літературі, що випускалась в XVII ст. Печатним двором, при перегляді лише її післямов ця теза блискуче підтверджується. Тим більше вона повинна підтвердитись на лаврських виданнях,

⁴ Г. И. Коляда. Редакторская деятельность Ивана Федорова. Московский период. Автореф. докт. диссерт., М., 1961.

⁵ О. Зернова. О виленских изданиях. Сб. «Книга», статьи и материалы, № 2. Изд-во Всесоюзной книжной палаты, М., 1960.

⁶ R. Jacobson, W. A. Jacson. Ivan Fedorov's Primer, "Garward Library Bulletin", 1955, № 1, p. 18.

⁷ А. Малєїн. Що говорять інкунабули про свою епоху. «Бібліологічні вісті», № 1, 1930.

і зокрема на полемічній літературі, що відбила гостру політичну боротьбу того часу, яка глибоко захопила народні маси.

б) *Мовна політика* визначається не лише суто політичною метою, яку ставить перед собою видавець, а й читачем, на якого він орієнтується. Видавець не може бути незалежним від читача і в цьому відношенні. Яскраві приклади такої мовної орієнтації на читача дають видання різного часу — новіковські, толстовські для дітей і «простого народу», народницькі листівки й брошури — в Росії, видання Б. Грінченка — на Україні. Аналіз того, в чому і як саме проявляється ця орієнтація на читача, досягає чи не досягає вона своєї мети та яка ця мета (згадаймо ленінську вказівку про різницю між популярністю і популярницанням!), безумовно, цікавий для історії книги. Але не менш цікаве це питання з іншого боку — тут ми одержуємо відповідь про характер читача, на якого орієнтується (і від якого залежить!) видавець. Таким чином, аналіз мови видань дозволяє відповісти на питання про читача — одне з важливих питань історії книги.

На нашу думку, питання, згадані в перших пунктах, повинні знаходити хоча б загальну відповідь у широких книгознавчих дослідженнях, бути предметом спеціальних досліджень, де поєднувались би книгознавчі і мовознавчі методи і способи досліджень.

в) *Оформлення книги* — складання заголовків, особливостей верстки, шрифтових виділень тощо — стосується (на жаль забуто) лінгвографія — сфера спільних для мовознавців і книгознавців досліджень.

Питання про те, як засобами поліграфії — версткою, шрифтовими виділеннями, останнім часом також кольоровими виділеннями, тощо — відтворюються такі особливості мовлення, як синтаксичне членування його, інтонація, спільний характер надфразових єдностей, по суті, науково не досліджувалося й не вивчалось з того часу, як у зоїрнику «Письменность и революция» в 1931 р. була вміщена стаття О. О. Реформатського «Лингвистика и полиграфия». А коло досліджень тут дуже широке як в історичному плані, так і щодо застосування відповідних методів у підручниках, в літературі програмованого характеру, в різного роду синтетичних типах видань, причому не лише для малокваліфікованого читача. Інша справа, що для видань, розрахованих на різні типи читачів, так само як і для різних типів видань, і для різних функціональних стилів, виявляться властиві різні типи поліграфічного відтворення особливостей мовлення. Багато важитимуть дані лінгвографії для історії та для правил оформлення заголовків.

Оцінюючи значення лінгвографії, академік Л. А. Булаховський писав: «Взагалі, звичайно, йдеться про всілякі способи виділення і розрізнення, досить ефективні відповідно до рівня читача, до рук якого має потрапити книга. Ці способи, упорядковані і обгрунтовані, мають весь час перебувати в полі зору та впливу підготовленого мовознавця, який цим приносить, звичайно, неабияку користь»⁸.

Ще у більшій мірі це стосується діяча книги, книгознавця, книжника-практика⁹.

III. Знов цитуємо видатного українського мовознавця Л. А. Булаховський писав: «Не потребує спеціальних доказів значення мовознавства при численних видах редагування тексту. Тексти, для того щоб належним чином доходили до свідомості читача, мають бути упорядко-

⁸ Л. А. Булаховський. Про значення мовознавства, «Радянська школа». Київ, 1961, стор. 12.

⁹ Окремі питання лінгвографії зачіпаються у статті Г. О. Винокура «Язык типографии». Див. Г. О. Винокур. Культура языка, сб. статей, М., 1928 та у виданому в 1933 р. у Москві посібнику — А. А. Реформатський при участі М. М. Клуманского «Техническая редакция книги», де міститься таке визначення: «Перевод содержания и литературно-языковых форм изложения рукописи во внешние формы графики и композиции полиграфических материалов — вот область деятельности технического редактора».

вані не тільки внутрішньо, тобто щодо послідовності і належної пов'язаності між собою висловлюваних думок, але зовнішньо, починаючи з вірності усталеному правописові та пунктуації і кінчаючи естетичною обробкою фрази в межах звичайних вимог, прийнятих у цьому відношенні. На кожному кроці тут заявляють про себе багатовікові надбання мовознавства, які забезпечують редакторів можливість робити відповідні тексти кращими і обґрунтувати свій вибір засобів цього поліпшення аргументацією, спертою на наукові дані. В практиці редагування, як відомо, є багато стихійного, але це не те, що є потрібним у серйозній роботі і чого можна досягти тільки вдумливим приверненням досягнень мовознавчої і взагалі філологічної науки»¹⁰.

Вже досить значний досвід залучення до редакторської справи мовознавчої науки у вигляді практичної стилістики показує, що існує потреба в розробці нової дисципліни, яка поєднувала б у собі методи і цілі як мовознавства, так і книгознавства. Однак практична стилістика і культура мови передбачають досі рецепти більш або менш догматичного і еkleктичного характеру, щодо правил вживання слів чи мовних конструкцій — те, що, по суті, може входити до курсів нормативної та теоретичної граматики (хай як окремий розділ — стилістика)¹¹. Щодо теорії і практики редагування, то тут висуюються загальні вимоги — стислість, точність, ясність викладу, які здебільшого не розшифровуються в їх діалектиці і не розглядаються у формі їх прояву в мові¹². Проте навіть такі внутрішні (за висловом Л. А. Булаховського) явища, як послідовність і належна пов'язаність між собою висловлюваних думок, можуть постати перед читачем лише у певному мовному виразі, у певному мовному оформленні.

Поеднати (і розшифрувати) ці явища та вимоги суто редакційного характеру і властивості мови, дати редакторів наукове освітлення його методів, що формуються стихійно та навмання, і повинна дати теорія літературного редагування. Положення про єдність політичного, наукового і літературного редагування передбачає з'ясування специфіки кожної із сторін редакційного процесу і до кожної з них повинні застосовуватися методи і вимоги тих наук, що зв'язані з цією стороною. Методи і вимоги наук філософських і політичних, в одному випадку, специфічні методи конкретних наук — в другому, методи мовознавчі — в третьому. В усіх випадках тут відіграють велику роль, звичайно, й вимоги самої теорії і практики редагування, але діють вони лише в сполученні з методами названих вище наук.

Теорія літературного редагування, маючи на меті показати шляхи досягнення вимог, що ставляться загальною теорією редагування перед мовою і стилем літературних творів (маються на увазі, зрозуміло, усі види літератури, а не лише художня), повинна будуватися на основі лінгвістичних наук, оскільки матеріалом, над яким у цьому випадку виконуються редакторські операції, першоматеріалом літератури є мова.

З якими ж мовними процесами має справу теорія редагування? Тут слід виділити два основні процеси — вказівка на предмет думки

¹⁰ Л. А. Булаховський. Про значення мовознавства. Вид-во «Радянська школа», Київ, 1961.

¹¹ Такий відрив стилістичних рекомендацій до змісту добре відчують автори посібників і, шукаючи виходу, знаходять такі типи стилістичних помилок, як вульгарне соціологізування, який згадує автор посібника «Стилістика російського мови» Б. Лившиц («Высшая школа», М., 1965).

¹² Це явище у ще більшій мірі властиве для американських Stylebook, які нагадують наші довідники для редакторів і видавничі інструкції. Тут усунутий будь-який розгляд лінгвістичних питань, рекомендації даються в такому стилі: «Простота досягається вживанням коротких (!) слів, простих за побудовою речень та однозначних слів і речень» (E. D. Seeber, A Style Manual..., Indiana University Press, Bloomington, 1965, стр. 15).

та передача думки — оформлення її в слово і далі — побудова речень і тексту. Перше пов'язане з явищами семантики, а друге — з синтаксисом; перше в теорії і практиці редагування, звичайно, називається точністю, а друге — ясністю викладу¹³.

В процесі авторської та редакторської обробки тексту відбувається уточнювання називання того, що вбачається авторові (цей процес підпорядкований закономірностям семантики), а також уточнювання відносин між елементами думки (тобто синтаксичний процес, у значній мірі процес предикації). І при цьому літературне редагування вимагає займатись редагуванням науковим і політичним; семантичні і синтаксичні процеси в мові ведуть до уточнення значень слів і поглиблення їх понятійного змісту, до уточнення різного роду смислових зв'язків.

Але якщо так, то що свого по відношенню до інших мовознавчих дисциплін має теорія літературного редагування? Особливий метод розгляду явищ, чимось подібний до розгляду їх в теорії перекладу. Це й не дивно, бо редагування є по суті внутрішньомовним перекладом. У розгляді явищ в теорії літературного редагування повинно завжди бути враховане явище активного мовлення і пасивного сприйняття мови, а точніше враховуватись два рівні: рівень автора і рівень передбачуваного читача. Завдання літературного редагування і полягає в основному в перекладі (бажано пером автора) тексту з рівня автора на рівень передбачуваного читача — і тут доводиться стикатися як з власне лінгвістичними явищами — хитання у значенні слова, багатозначність слів та зворотів, особливості функціонального стилю, так і з факторами не мовознавчого, а книгознавчого плану — знання, ерудиція, вміння мислити автора і читача, різних груп читачів¹⁴. А в зв'язку з цим і достатня, недостатня чи надмірна для адресата кількість інформацій.

Цей принцип повинен бути проведений на різних рівнях, що їх знає лінгвістика.

Робота редактора на рівні слова передбачає передусім оцінку співвідношення між поняттям і уявленням, яке існує у автора, з одного боку, і загальнономовним або властивим даному функціональному стилю значенням слова, врахування додаткових забарвлень його, з другого боку. Це вимагає застосування ряду уявлень лексикології і семантики (стилістична приуроченість, внутрішня форма слова, обсяг значення і глибина понятійного змісту слова тощо).

Робота редактора на рівні слова в контексті передбачає врахування тієї точки зору, під якою буде виступати означуване словом уявлення в контексті, і тієї точки зору на нього, до якої буде приведення попереднім уявленням читач. Тут відбувається додаткова переоцінка слова з більш конкретним урахуванням його оточення. Саме на рівні слова в контексті вирішується питання про вибір синонімів, ідіом, мовних кліше тощо.

На рівні речення робота редактора пов'язана з уточненням як семантики (точності називання і можливого розуміння називаного), так і напруги синтаксичних зв'язків (багатства інформації, що передається) — співвідношення сполучникового і безсполучникового зв'язків, явища прилягання, а також з невідповідністю планів (першого, другого і п-го) в авторській мові та читацькому сприйманні.

Нарешті, *на рівні надфразових одиниць робота редактора* пов'язана з лінгвістичним оформленням логічності викладу і усуненням

¹³ Див. брошуру Р. Г. Іванченка «Робота редактора над точністю слова і стилістю викладу». Вид-во КДУ. Київ, 1961.

¹⁴ Сюди обов'язково слід включити також уявлення про «внутрішню мову», адже процес формування думки відбувається саме на основі такої внутрішньої мови, система якої, будучи залежна від системи загальнонародної мови, має цілий ряд індивідуальних особливостей, зокрема, неокресленість значень тощо.

різного роду зривів у його напрузі. Лінгвістичними засобами досягнення логічності у зв'язках між реченнями є способи виділення головного в реченні, повторення логічного присудка попереднього речення як підмета наступного, різного роду риторичних фігур, постійні семантичні зсуви у значенні слів.

Теорія літературного редагування повинна бути вищою по відношенню до стилістики мовознавчою наукою, бо вона розглядає мовні явища в умовах цілого закінченого суспільного явища — книги. Її завдання полягає не в конкретних рекомендаціях, подібних до рекомендацій з культури мови. Її мета — на основі аналізу мовного механізму літературного (в широкому розумінні цього слова) твору виробити принципи поведінки редактора, керуючись якими він буде більш успішно користуватись нормами граматики і стилістики, практично добиваючись єдності політичного, наукового і літературного редагування.

Як бачимо, таке уявлення про значення мовознавства для теорії літературного редагування, істотно відрізняючись від того, про яке писав Л. А. Булаховський, цілком вкладається, однак, у його настанови.

Зазначимо наприкінці, що дані теорії літературного редагування можуть бути застосовані і при аналізі діяльності редакторів минулого, що також має неабияке значення для книгознавства.

M. D. FELLER

LINGUISTICS AND BOOK SCIENCE

Summary

The stress is laid on the interdependent usage of both sciences for the language analysis of different types of books, for determining the traces of functional styles and interaction of the language used by different publishing centres, for characteristic of the language policy of printers, for determining the rules of rendering intonation peculiarities of the text by graphic arts means, for working out theory of style.
